

”KAIKKEIN TÄRKEIMPIÄ ETUJA...” – HAVAINTOJA TYÖVÄENLIIKKEEN SUHTAUTUMISESTA OIKEUSAVUN JÄRJESTÄMISEEN

Marianne Vasara-Aaltonen

OTT, Helsingin yliopisto

Johdanto

Vähävaraisille tarjotulla oikeusavulla on kansainvälisesti tarkastellen pitkät juuret. Jo esimerkiksi Khalkedonin kirkolliskokouksessa vuonna 451 papistoa kehoitettiin antamaan oikeudellista neuvontaa ja edustusta leskille, orvoille ja köyhille. Sittemmin myös useat keskiaikaiset ja varhaismodernit maalliset hallitsijat pitivät köyhien ihmisten oikeuksien suojelua yhtenä velvollisuuksistaan. Niinpä monin paikoin perustettiin köyhäinasianajajan (*advocatus pauperum*) virkoja.¹ Ruotsissa vuoden 1734 lain oikeudenkäymiskaarissa (15 luvun 9 pykälässä) todettiin, että tuomioistuini saattoi määrätä kyseisessä tuomioistuimessa säännöllisesti asianajoa harjoittavat henkilöt edustamaan köyhiä ihmisiä maksutta. Lainkohdalla oli eittämättä ulkomaiset esikuvansa, mutta säännös jäi Ruotsissa (ja Suomessa) pitkälti kuolleeksi kirjaimiksi, sillä ammattimainen asianajo oli vasta aivan lapsenkengissä.² Kun 1800-luvun jälkipuolella teollistuminen ja kaupungistuminen kiihtyivät, kävi pian selväksi, että myös vähävarainen väestö tarvitsi yhä enenevässä määrin oikeudellista apua erinäisiin oikeudellisiin ongelmiinsa. Kiistat työn- ja vuokranantajien kanssa yleistyivät. Vaikka oikeusavulla oli Euroopassa pitkät perinteet, ruvettiin sitä monin paikoin järjestelemään uudelleen juuri 1800-luvun kuluessa.³ Tähän aikaan ja

murrokseen osui myös julkisen oikeusavun synty Suomessa 1880-luvulla.⁴

Oikeusavun historiaa ei ole tähän mennessä tutkittu Suomessa juuri lainkaan. Oikeushistorian lisäksi oikeusavulla on luonnolliset yhteykset myös muun muassa yhteiskuntahistoriaan, kaupunkihistoriaan ja professiohistoriaan. Yksi juonne oikeusavun historiaa tutkittaessa on työväenliikkeen suhtautuminen oikeusapukysymykseen – koskihan vähävaraisille tarjottu oikeusapu pääsääntöisesti juuri työväestöä. Tässä kirjoituksessa tuon esille alustavia havaintoja siitä, miten kysymykseen oikeusavusta suhtauduttiin työväenlehdissä ja miten oikeusapukysymystä pyrittiin ratkomaan 1900-luvun alussa.

Julkisen oikeusavun synty Suomessa

Suomalainen asianajo ammattimaistui 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä – aluksi pääkaupungissa. Asianajopalveluiden kysyntä kasvoi oikeuden modernisoituessa vuosisadan jälkipuolella.⁵ Varattomalla väestöllä ei kuitenkaan ollut mahdollisuutta hyödyntää oppineen asianajajan palveluita. Jos he halusivat palkata asiamiehen, heidän oli tyytyminen ns. maallikkoasioitsijoihin, joiden joukossa oli myös taitamattomia ja epärehellisiä yksilöitä.⁶ Juuri näiden epärehellisten ”nurkka-sihteerien” uhka mainittiin lehtikirjoituksissa

yhtenä synnä julkisen oikeusavun tarpeelle.⁷ Suomen ensimmäinen köyhäinasianajaja aloitti työnsä Helsingissä tammikuussa 1886 tarjoten oikeusapua pientä maksua vastaan tai ”erittäin hellyttävissä tapauksissa” maksutta. Helsingin kaupunginvaltuusto oli asettamansa komitean suosituksesta päättänyt viran perustamisesta syksyllä 1885.⁸ Köyhäinasianajajan palkkaamisen taustalla oli itse asiassa Suomen Naisyhdistys, jonka aktiivisuuden ansiosta kaupunginvaltuusto oli ottanut asian valmisteluun.⁹ Vastaperustettu Suomen Naisyhdistys oli keväällä 1884 ottanut yhdeksi tavoitteekseen sen, että Helsinkiin palkkattaisiin köyhäinasianajaja. Yhdistyksessä perusteltiin tätä sillä, että oikeusapu parantaisi nimenomaan köyhien naisten asemaa lain edessä. Esimerkkinä käytettiin Göteborgia, jossa vastaava virka oli perustettu vuonna 1873.¹⁰

Helsingin jälkeen köyhäinasianajajia palkattiin muutamiin muihinkin kaupunkiin, muun muassa Viipuriin vuonna 1888, Turkuun 1893 ja Tampereelle 1895. Helsingin köyhäinasianajajan tilastot 1800-luvun lopulta ja 1900-luvun alusta osoittavat, että valtaosa avun hakijoista oli työläisiä, ja naisia heistä oli kaksi kertaa enemmän kuin miehiä. Yleisimmät tapaukset liittyivät työntekijän ja työnantajan välisiin riitoihin, mutta myös esimerkiksi huoneenvuokra-asioissa kaivattiin usein köyhäinasianajajan neuvoja. Lisäksi oli toki myös elatusapujuttuja sekä muita juttuja, jotka eivät liittyneet työntekijän ja työnantajan väliseen suhteeseen.¹¹

Kysymys oikeusavusta nostettiin esille myös Helsingin työväenasiain lautakunnassa vuonna 1903. Lautakunta esitti kaupunginvaltuustolle ”työväenkonsultin” palkkaamista. Tämän tulisi olla ”juridisella ja yhteiskuntapoliittisella alalla ammattitaitoinen henkilö”, jonka yhtenä tehtävänä olisi antaa oikeudellisia neuvoja työväestölle. Lautakunta viittasi esityksessään ulkomailla toimiviin työväensihteeristöihin, joista voitaisiin ottaa mallia. Kaupunginvaltuusto asetti valiokunnan valmistelemaan asiaa. Valiokunta muistutti, että lautakunnan

esikuvaksi nostamat Saksan työväensihteeristöt olivat järjestäytyneen työväen perustamia. ”Pelättävä myöskin olisi, että kaupunginviranomaisten asettama ja kaupungin palkkaama työväenkonsultti ei saavuttaisi samassa määrässä työväen luottamusta kuin heidän omista riveistään lähtenyt mies.” Valiokunta esitti kuitenkin, että työväenasiain lautakuntaan palkkattaisiin sihteeri, jonka yhtenä tehtävänä oli ”köyhäinasianajajan ohessa auttaa työväestöä tarpeellisilla neuvoilla”.¹² Kesällä 1905 *Työmiehessä* ilmestyi ensimmäinen ilmoitus, jossa Helsingin kaupungin työväenasiain lautakunnan sihteeri – tuleva tasavallan presidentti K. J. Ståhlberg (1865–1952) – tarjosi maksutta neuvoja työväestölle lakiasioissa.¹³ Vuonna 1909 lautakunnan sihteeri totesi raportissaan toiminnan kehittyneen. Asiakkaiden määrä oli noussut, ja pelkän neuvonnan lisäksi oli ryhdytty myös esimerkiksi haasteanomusten laatimiseen. Jos asia oli edennyt pidemmälle, oli sihteeri neuvonut avuntarvitsijan ”jonkun asianajajan puoleen”. Suurin osa asiakkaista oli teollisuus- ja käsityöläisiä, ja miehiä heistä oli lähes kaksi kertaa enemmän kuin naisia. Raportissa todettiin, että ”juuri työväen kehittyneemmät ainekset yhä enemmän käyttävät tätä kunnan tarjoomaa oikeusneuvontaa ja oikeusapua hyväkseen ja että se on niiden joukossa saavuttanut luottamusta”.¹⁴

Helsingin köyhäinasianajajan juttumäärän noustua hänelle palkattiin vuonna 1910 avustaja, minkä lisäksi kaupunkiin perustettiin seuraavana vuonna oikeusaputoimisto. Näihin aikoihin myös työväenasiain lautakunnan sihteeri oli tavattavissa kahdesti viikossa oikeusaputoimiston tiloissa.¹⁵ Köyhäinasianajaja ja työväenasiain lautakunnan sihteeri hoitivat siis varsin samankaltaisia juttuja, mutta, toisin kuin lautakunnan sihteeri, köyhäinasianajaja ajoi asioita myös tuomioistuimissa. Molempien tarjoamista oikeudellisista palveluista ilmoitettiin myös lehdissä.¹⁶ Toisin kuin työväenasiain lautakunnan sihteerin tarjoamasta oikeusavusta, ei köyhäinasianajan palveluista ilmoitettu esimerkiksi *Työmiehessä*.

Oikeusapukysymys työväenlehdissä

Edellä mainittu valiokunta oli oikeassa arvellessaan, ettei kaupungin palkkaama virkamies kykenisi saavuttamaan työväestön varauksentonta luottamusta. Kaikki eivät nimittäin olleet tyytyväisiä tilanteeseen, jossa oikeusapu oli kaupunkien hyväntahtoisuuden varassa. Hyvin selkeästi asian ilmaisi Turussa ilmestynyt *Länsisuomen Työmies* 26. tammikuuta 1904 kirjoituksessaan ”Köyhäin asianajajain asema”. Siinä katsottiin köyhäinasianajan asema ongelmalliseksi, sillä tämä ”on pakotettu taistelemaan sen luokan ja niiden henkilöiden pyyteitä ja etuja vastaan, joista wirkoineen, palkkoineen päiwineen on riippuwainen”. Tämä ristiriita synnytti päämiehissä oikeutetusti epäluuloja, lehti kirjoitti. Niinpä ”on köyhille annettava ratkaisewa sananwalta asianajajansa wirkaan asettamisessa ja siitä erottamisessa”.¹⁷ Samalla linjalla jatkettiin seuraavana vuonna kirjoituksessa, jossa todettiin, etteivät köyhäinasianajajat käyneet tarpeeksi tarmokkaasti työnantajaa vastaan työntekijän ja työnantajan välisissä riidoissa.¹⁸ Myös *Työmiehessä* ilmestyi kiivaita kirjoituksia, joissa katsottiin, ettei köyhäinasianajaja ollut työväestön puolella.¹⁹

Työväenliikkeen keskuudesta alkoikin nousta ajatuksia oikeusavun järjestämisestä, ja aluksi keskiössä vaikuttavat olleen rautatietyöläiset. Vuosisadan vaihteen molemmin puolin työväenlehdissä ilmestyi kirjoituksia, joissa käsiteltiin oikeusapua ja sitä, miten se oli järjestetty muissa maissa. Rautatieläisten oma *Rautatien-Lehti* käsittelee lokakuussa 1897 kysymystä oikeusavun järjestämisestä rautatieonnettomuuksien yhteydessä Saksassa ja Itävallassa.²⁰ Myös *Työmiehessä* käsiteltiin oikeusapua useammassa kirjoituksessa juuri rautatieläisten oikeusavun kautta. Esimerkkejä löydettiin Sveitsistä, Ruotsista ja Itävallasta:

”Kaikkein tärkeimpiä etuja, joita jokin hyvin järjestetty ammattiyhdistys voi jäsenilleen tarjota, on epäilemättä oikeusapu ammattikunnan yhteisellä kustannuksella. Ja

mistä waan rautatieläistenkin joukosta ulkomailla tapaamme suuremman ammattiyhdistyksen, näemme, että oikeusapu on sääntöjen ensimmäisiä ja peruskysymyksiä. Ja että niin on, se ei kaippaa pitempiä selityksiä – ne yhdistykset, jotka eiwät sitä asiaa ole ohjelmaansa ottaneet, owat kieltämättä ajastaan jälellä.”²¹

Helmikuussa 1904 lehdessä kerrottiin siitä, kuinka työväenyhdistykset Saksassa olivat perustaneet Työväen lakiasiaintoimistoja: ”Ohjelman mukaan on niiden tarkoituksena ’täyttää aukot köyhempien kansankerrosten lain tuntemisessa ja antaa kaikenlaista oikeusapua’ ja erittäinkin auttaa työsovimusten, työväen wakuutusten ja porwarillisen oikeuden aloilla.” Jutussa kerrotaan myös toimistojen määrästä ja niille saapuneiden asioiden luonteesta. Sama uutinen julkaistiin myös *Kansan Lehdessä* kolme päivää myöhemmin.²² *Työmiehessä* kerrottiin työväenyhdistysten tarjoaman oikeusavun lisäksi myös siitä, kuinka Norjassa lakitieteen ylioppilaat antoivat maksutonta oikeusapua.²³

Työväen lakiasiaintoimistot

Oikeusapukysymys oli vuosisadan vaihteessa tapetilla, ja niinpä se mainittiin myös Forssan ohjelmassa, tuolloin nimensä Suomen Sosialidemokraattiseksi Puolueeksi muuttaneen Suomen Työväenpuolueen puolueohjelmassa vuodelta 1903. Ohjelman yleisten vaatimusten seitsemännessä kohdassa vaadittiin maksutonta oikeudenkäyntiä ja oikeusapua. Sen lisäksi yleisiä vaatimuksia seuranneeseen kunallisohjelmaan oli kirjattu kohta 14: ”Vähävaraisia varten todellinen köyhäin asianajaja, jonka valitseminen jätettäköön vähävaraisen huostaan.”²⁴ Toiveista huolimatta julkisen oikeusavun järjestäminen jäi jatkossakin kuntien päätettäväksi. Pian perustamisensa jälkeen SDP ja Suomen Ammattijärjestö SAJ ryhtyivät kuitenkin puuhaamaan erikseen oikeusapua työläisille. SDP:llä oli aktiiviset yhteydet kansainväliseen työväenliikkeeseen, ja oikeusavun järjestämisellä olikin esikuvan-

Työvään lakiasiaintoytoimistojen mainoksia Työvään kalenterissa 1923. Kuva: Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot, digi.kansalliskirjasto.fi, Työvään Kalenteri 1923.

sa ainakin Saksassa, jossa ammattiyhdistykset olivat 1890-luvulta lähtien ryhtyneet tarjoamaan oikeusapua perustamiensa työväänsihteeristöjen (saks. *Arbeitersekretariat*) kautta.²⁵ SDP:n ja SAJ:n yhteisenä tavoitteena oli perustaa työväänsihteeristön nimellä kulkeva lakiasiaintoy. Vuonna 1909 jouduttiin kuitenkin toteamaan, etteivät rahat mitenkään riittäisi moisen toimiston perustamiseen. Seuraavana vaihtoehtona esitettiin se, että SDP ja SAJ ostaisivat jäsenistölleen lakiasiaainpalveluita yksityiseltä lakimieheltä. Asia eteni niin pitkälle, että sittemmin ministerinäkin toiminut Heikki Ritavuoren (1880–1922) lakiasiaintoytoimiston kanssa suunniteltiin yhteistyötä. Nuorsuomalainen Ritavuori edusti puolueensa vasemmistoliberaalia suuntausta ja oli kiinnostunut heikompiosaisten auttamisesta. Hän laatikin sopimuksen, jonka pohjalta toiminta voisi käynnistyä, ja SAJ:n toimikunta suositti sen hyväksymistä. Lopullinen päätös oli kuitenkin valtuuston käsissä, joka lopulta hylkäsi hankkeen äänin 16–11.²⁶

Hanke ei kuitenkaan jäänyt sikseen, sillä ainakin vuosien 1912–1918 välillä oli toiminnassa ”Työvään lakiasiaainneuvonantoytoimis-

to”, jota hoiti ”punaisena asianaajajana” tunnettu Einari Laaksovirta (1885–1935).²⁷ Toimistoy sijaitsi SDP:n puolueoytoimistossa silloisella Sirkuskadulla.²⁸ Vuoden 1916 aikana kävijöitä oli 906, ja kirjallisesti vastattiin 205 kysymykseen. Valtaosa jutuista oli yksityisoykeudellisia (723); hallinto- ja rikosasioita sen sijaan oli huomattavasti vähemmän (92 ja 91). Neuvoja annettiin lähes yksinomaan järjestäytyneille työntekijöille, vain muutamassa tapauksessa apua sai järjestäytymätön henkilö.²⁹ Varsinaisen oikeusapuytoiminnan lisäksi työväästöä pyrittiin muutenkin valistamaan oikeudellisissa asioissa. SDP:n julkaisemassa *Työvään kalenterissa* ilmestyi vuonna 1910 Anton Kotosen (1876–1936) laatima neljän sivun pituinen kirjoitus ”Lainoypillisia pikkutietoja” sekä vuosina 1915–1918 Väinö Tannerin (1881–1966) ja Oskari Arjanteen³⁰ (1888–1962) laatima ”lainoypillinen hakemistoy”. Lisäksi kalenteriin painettiin vuosina 1916 ja 1919 opastukseksi kaavoja erinäisten oikeudellisten hakemusten laatimiseksi.³¹

SDP:n ja SAJ:n rahoittaman oikeusavun lisäksi perustettiin myös yksityisiä ”työvään asianaajoytoimistoyta”. Kenties aikaisin tällaiseen toimintaan viittaava maininta löytyy *Työmie-*

bestä vuodelta 1899. Siinä oli lakimies ja kansalaisaktivisti Jean Boldtin³² (1865–1920) ilmoitus ”Lakiasiantoimisto. Sorrettujen avuksi”. Samalla sivulla oli kirjoitus, jossa toimisto toivotettiin tervetulleeksi, sillä köyhäinasianajaja ei ollut täyttänyt työväestön lakimies-tarvetta ”suotavassa määrässä”³³. Kuopiossa Työväen Asianajotoimisto oli toiminnassa ainakin jo vuonna 1909.³⁴ Vuonna 1914 Väinö Hakkila (1882–1958), tuleva kansanedustaja, ministeri ja eduskunnan puhemies, perusti Helsingissä oman asianajotoimistonsa nimellä ”Työväen lakiasiantoimisto”. Sisällissodassa punaisten puolella toiminut ja sodan jälkeen Venäjälle paennut lakimies Jalmari Leväaho (1884–1979) puolestaan perusti Helsinkiin Työväen Asianajotoimiston, kun hän palasi Suomeen vuonna 1928.³⁵ Samanlaisia toimistoja oli toiminnassa myös ainakin Viipurissa ja Hämeenlinnassa. Hämeenlinnan Työväen Asianajotoimisto totesi mainoksensa lopussa: ”Työläiset, käyttäkää asioissanne *omaa* toimistoanne.”³⁶

Lopuksi

Viime vuosisadan alussa näkyi selvästi, kuinka sosialistinen työväenliike oli kiinnostunut myös työväestön oikeudellisten palveluiden turvaamisesta. Julkinen oikeusapu, joka oli alkanut 1880-luvulla filantropian hengessä, ei enää 1900-luvun alkuvuosina riittänyt, vaan työväenliike halusi itse aktiivisesti järjestää oikeudellista apua työläisille. Tässä pyrkimyksessä suomalainen työväenliike ei suinkaan ollut yksin, vaan se tähyili aktiivisesti ulkomaille saadakseen mallia siitä, miten työväen oikeusapu oli järjestetty muualla. Samalla suhtautuminen oikeusavun järjestämiseen heijastelee yleisemmin sitä, kuinka wrightiläisestä työväenliikkeestä siirryttiin vuosisadan vaihteessa työväestön itsensä ajamaan työväenliikkeeseen.

Lyhyempi versio tästä kirjoituksesta on ilmestynyt aiemmin oikeushistorian Matthias Calonius -seuran blogissa, oikeushistoria.wordpress.com.

Viitteet

- 1 Brundage, James A. 1988. Legal Aid for the Poor and the Professionalization of Law in the Middle Ages. *The Journal of Legal History*, 9 (2), 170, 174; Vermeesch, Griet 2014. Access to Justice: Legal Aid to the Poor at Civil Law Courts in the Eighteenth-Century Low Countries. *Law and History Review*, 32 (3), 683–684.
- 2 Lehtonen, Eeva 1975. *Yleisestä oikeusaputoiminnasta ja asianajotoiminnasta*. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja 13. Helsinki, Oikeuspoliittinen tutkimuslaitos, 8. Asianajajakunnan historiasta Ruotsissa ja Suomessa ks. Letto-Vanamo, Pia 1989. *Suomalaisen asianajajakunnan synty ja varhaiskehitys: oikeushistoriallinen tutkimus*, Helsinki, Suomalainen Lakimiesyhdistys; Pihlajamäki, Heikki 2009. Kansan ja esivallan välissä. Suomalaisen asianajajakunnan historia. Helsinki, Edita.
- 3 Ks. esim. Kawamura, Hiroki 2014. *Die Geschichte der Rechtsberatungshilfe in Deutschland*. Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag; Schnapper, Bernard 1984. De la charité à la solidarité: L'assistance judiciaire française 1851–1972. *Revue d'Histoire du Droit*, 52 (2). Yhdysvaltojen osalta ks. Batlan, Felice 2015. *Women and Justice for the Poor: A History of Legal Aid, 1863–1945*. New York, Cambridge University Press.
- 4 Vasara-Aaltonen, Marianne 2018. *Naiset ja oikeusavun synty Suomessa*. ”Oikeudellinen tieto ja taito Suomessa n. 1750-1920: Tapaustutkimus kansan oikeudellisesta osaamisesta esimodernissa Euroopassa” -projektin blogi. <https://blogit.utu.fi/oikeudellinen-tietotaito/2018/11/01/naiset-ja-oikeusavun-synty-suomessa> (viitattu 28.8.2019).
- 5 Pihlajamäki 2009, 126–129.

- 6 Ks. Kuismin, Anna 2018. *Nurkkasihteerit sanomalehtien polemiikeissa 1800-luvulla*. ”Oikeudellinen tieto ja taito Suomessa n. 1750-1920: Tapaustudkimus kansan oikeudellisesta osaamisesta esimodernissa Euroopassa” -projektin blogi. <https://blogit.utu.fi/oikeudellinentietotaito/2018/11/27/nurkkasihteerit-sanomalehtien-polemiikeissa-1800-luvulla> (viitattu 28.8.2019); Korpiola, Mia 2018. *Frans Hannila – itseoppineesta raahelaisesta asioitsijasta tuomituksi rikolliseksi ja vankilavirkamieheksi*. ”Oikeudellinen tieto ja taito Suomessa n. 1750-1920: Tapaustudkimus kansan oikeudellisesta osaamisesta esimodernissa Euroopassa” -projektin blogi. <https://blogit.utu.fi/oikeudellinentietotaito/2018/10/15/frans-hannila-itseoppineesta-raahelaisesta-asioitsijasta-tuomituksi-rikolliseksi-ja-vankilavirkamieheksi> (viitattu 28.8.2019).
- 7 Esim. Rättvisa åt den fattige. *Östra Nyland* 3.11.1883, 1–2; Köyhäin asianajajan tarpeellisuudesta ja tehtävästä Tampereella. *Aamulehti* 30.11.1894, 1.
- 8 *Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta 1884–1887*, 106–107, https://www.hel.fi/static/tiekie/digitoidut_asiakirjat/helsingin_kunnalliskertomukset/index.html (viitattu 28.8.2019).
- 9 Vasara-Aaltonen 2018.
- 10 Kokouspöytäkirja 2.4.1884, Suomen Naisyhdistyksen pöytäkirjat 1884–1895, Ca:1-Ca:12, Helsingin Kaupunginarkisto (HKA).
- 11 Ks. esim. *Berättelse angående Helsingfors stads kommunalförvaltning 1895*, liitcosa, 82; Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta 1905, sovintolautakunta, 1–2, https://www.hel.fi/static/tiekie/digitoidut_asiakirjat/helsingin_kunnalliskertomukset/index.html (viitattu 28.8.2019).
- 12 *Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta 1903*, 73–76, https://www.hel.fi/static/tiekie/digitoidut_asiakirjat/helsingin_kunnalliskertomukset/index.html (viitattu 28.8.2019).
- 13 *Työmies* 15.7.1905, 1.
- 14 *Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta vuonna 1909*, 364–367, https://www.hel.fi/static/tiekie/digitoidut_asiakirjat/helsingin_kunnalliskertomukset/index.html (viitattu 28.8.2019).
- 15 *Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta 1911*, 443–446, https://www.hel.fi/static/tiekie/digitoidut_asiakirjat/helsingin_kunnalliskertomukset/index.html (viitattu 28.8.2019).
- 16 Ks. esim. *Finland* 23.1.1886, 2; *Päivälehti* 28.3.1893, 1; *Työmies* 24.7.1905, 1.
- 17 Köyhäin asianajajan asema. *Länsisuomen Työmies* 26.1.1904, 1.
- 18 Lain käyttö luokkavaltiassa. *Länsisuomen Työmies* 26.1.1905, 2.
- 19 Helsingin köyhäinAsianajajan. *Työmies* 26.8.1905, 2; Lakijuristien ammattikunta ja suomettarelaiset. *Työmies* 29.5.1911, 1.
- 20 Tietoja muista maista. *Rautatien-Lehti* 5.10.1897, 5.
- 21 Rautatien aloilta. *Työmies* 27.2.1903, 1.
- 22 Ulkomaalta. *Työmies* 6.2.1904, 3; Ulkomaalta. *Kansan Lehti* 9.2.1904, 3–4.
- 23 Ylioppilaiden kansansivistyskokous Upsalassa. *Työmies* 20.5.1901, 1.
- 24 Kari, J.K. (toim.) 1903. *Toisen Suomen Työväen Puolekokouksen (5:n työväenyhdistysten edustajainkokouksen) Pöytäkirja (Kokous pidetty Forssassa elok. 17–20 p. 1903)*. Turku, Suomen työväen puoluehallinto, 182, 186.
- 25 Soikkanen, Hannu 1975. *Kohti kansan valtaa 1. 1899–1937. Suomen Sosialidemokraattinen Puolue 75 vuotta*. Helsinki, Suomen Sosialidemokraattinen Puolue, 165; Kawamura 2014, 57–63.
- 26 Haapalainen, Eero (toim.) 1910. *Kertomus Suomen Ammattijärjestön toiminnasta. Toisesta yleisestä kokouksesta v. 1909 loppuun ym. Pöytäkirja Valtuuston kokouksesta ja Liite (Pirteitä Ruotsin suuröittelusta)*. Helsinki, 56–61; Suomen Sosialidemokratian puolueen kuudennen edustajainkokouksen pöytäkirja. Kokous pidetty Kotkassa 8–13 p:nä syyskuuta 1909. Helsinki, Sosialidemokratian puoluetoimikunta, 186, 252–256; Vares, Vesa 1997–. Ritavuori, Heikki. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (viitattu 29.8.2019).
- 27 Sisällissodan jälkeen Laaksovirta pakeni Venäjälle. Soukola, Timo 1997–. Laaksovirta, Einari. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (viitattu 23.8.2019).
- 28 *Työväen kalenteri 1913*, 227.
- 29 *Kertomus Suomen Ammattijärjestön toiminnasta vuosina 1914–16*. Helsinki, 90–91.
- 30 Arjanne työskenteli Tannerin asianajotoimistossa. Keravuori, Kirsi 1997–. Arjanne, Oskari. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (viitattu 23.8.2019).
- 31 *Työväen kalenterit 1910*, 33–36; 1915, 208–237; 1916, 188–232; 1917, 193–230; 1918, 225–257; 1919, 169–172. Ns. tavalliselle kansalaiselle suunnattuja oikeudellisia käsikirjoja ja kaavakirjoja julkaistiin jo 1800-luvulla runsain määrin, aluksi ruotsiksi ja vuosisadan jälkipuolella yhä enemmän suomeksi, ks. Pajula, Paavo 1960. *Suomalaisen lakikielen historia pääpiirteittäin*. Helsinki, WSOY, 188. Työväen kalenteriin painetut oikeudelliset oppaat noudattavat samaa mallia.
- 32 Knif, Henrik 1997–. Boldt, Jean. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (viitattu 23.8.2019).
- 33 ”Lakiasiaintoimisto sorrettujen avuksi”. *Työmies* 22.6.1899, 1.
- 34 *Punasten vappu: Savon työväen kevätjulkaisu 1909*. Kuopio, Savon työväen sanomalehti- ja kirjapaino-osuuskunta, 43. <http://hdl.handle.net/10138/155511> (viitattu 28.8.2019).
- 35 Kaarninen, Pekka 1997–. Hakkila, Väinö. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (viitattu 23.8.2019); Lakimieskohtaloita vuoden 1918 sodassa, Lakimiesuutiset 7.1.2014; <https://lakimiesuutiset.fi/lakimieskohtaloita-vouden-1918-sodassa> (viitattu 23.8.2019).
- 36 *Hämeen Kansa* 20.10.1923, 4.